

BÖLÜM 16

EKONOMİK KALKINMADA BEŞERİ SERMAYENİN YERİ VE ÖNEMİ

İhsan DENLİ¹

GİRİŞ

Küreselleşme sürecinde teknolojiye yaşanan gelişmeler ile birlikte ekonomik kalkınmada insan faktörünün daha çok öne çıktığı görülmektedir. Bir ülkenin gelişmişlik düzeyi o ülkedeki insanların sahip oldukları öz nitelikleri ile ekonomik kalkınmaya yapabilecekleri katkı ile doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda ekonomik kalkınmayı etkileyen faktörlerin başında beşeri sermaye olgusu gelmektedir.

Sermaye türlerinden biri olan sosyal sermaye, bilge olmak anlamına gelirken beşeri sermaye kavramı ise bilgi sahibi olmak anlamına gelmektedir. Bu çalışma, ekonomik kalkınmanın temelini oluşturan beşeri sermayenin rolü ve önemine dikkat çekmektedir. Araştırma, literatürdeki çalışmalara bağlı olarak analiz edilmesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Çalışmanın başında kalkınma, ekonomik kalkınma ile beşeri sermayenin kavramsal çerçevesi ve gelişimi açıklanmaktadır. Daha sonra beşeri sermaye kavramının teorik yönü üzerinde durulmaktadır. Son olarak ise ekonomik kalkınmada beşeri sermayenin rolü ve önemi literatürde yer alan teorik, ampirik çalışmalar ve araştırma raporlarının analizi çerçevesinde değerlendirilmektedir.

EKONOMİK KALKINMA VE BEŞERİ SERMAYE KAVRAMLARI

Kalkınma kavramı, dinamik bir yapısı ile her dönem farklı bir anlam kazanmıştır. Bunun için literatürde henüz genel kabul görmüş bir tanımı mevcut değildir. Kavram, çoğu zaman sanayileşme, gelişme, modernleşme, ilerleme ve yapısal reform gibi kavramların yerine kullanılmıştır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de kavramın içeriği ve anlamı farklılık göstermektedir.

Kalkınma, en genel anlamda insanlara eşit imkânların sunulması, doğal kaynakların korunması, sürdürülebilir bir çevre anlayışına ve evrensel yaşam koşullarına ulaşabilmeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda kalkınma, bir toplumun

¹ Öğr. Gör., Şırnak Üniversitesi, ihsandenli@sinak.edu.tr

hedeflediği şekilde ilerleme sürecini yakalayabilmesi amacıyla ülke ekonomisini bir bütün olarak düzenlenmesini amaçlamaktadır. Genel anlamda kalkınma kavramı, bir ülkenin ekonomik, politik, çevresel ve toplumsal gibi yapısal alanlarda hedeflenen değişim ve ilerlemeleri yakalamak şeklinde tanımlanabilir (Deviren Vatansever & Yıldız, 2014, s.1; Tüylüoğlu & Çeştepe, 2004, s.29).

Literatürde kalkınma ve büyüme kavramları iç içe geçip bu kavramların aynı anlamda olduğunu ve birbirlerinin yerine kullanıldığı ileri sürülür. Ancak büyüme kavramı gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan, ekonomilerinin genel görünümünü açıklarken kalkınma kavramı ise az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde önem kazanan bir kavram olup daha çok insani yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve ekonomik refahı artırmak amacıyla iç dinamiklerin ortaya çıkarılmasına yönelik bir hareketi içermektedir (Savaş, 1974, s. 5).

Kalkınma olgusu farklı açılardan ele alınabilir. Bunların başında ekonomik kalkınma gelir. Ekonomik kalkınma, kalkınma olgusunun birçok hedefini ortaya koymaktadır. Kavram, bir ülkenin sağlık, eğitim, ulaşım, altyapı gibi ülke koşullarının gelişip, yaşam standartlarının gelişmesi olarak tanımlanabilir (Taban & Kar, 2016, s.47-48). Ekonomik kalkınma, ekonomide etkinlik ile verimliliğin artması ve bireylerin kişi başına düşen gelirin yükselmesinin yanında sosyal, kültürel, çevresel, politik ve toplumsal gibi unsurlarda köklü bir yapısal yenilik ve ilerlemenin meydana gelmesi şeklinde de tanımlanabilir (Aktuğ, 2010, s.26). Ekonomik kalkınmanın genel ve özel amaçları vardır. Genel amaçları, yoksulluğun ortadan kaldırılması, temel gereksinimlerin karşılanması, toplumsal refahın artırılması, insani değerlerin geliştirilmesi ve sosyal olanakların artırılması olarak sayılabilir (Karataş & Çankaya, 2010, s.42). İnsanların yaşam kalitesini artırmak, doğayı kontrol altına almak, istihdam olanaklarını artırmak, çalışma koşullarını iyileştirmek, sürdürülebilir bir çevre oluşturmak, özgürlükleri geliştirmek ve sosyal yararları artırmak ise ekonomik kalkınmanın özel amaçları olarak sayılabilir (Kaynak, 2007, s.59).

Ekonomik kalkınma kavramı birbirini etkileyen ve birbirleri ile ilişkili olan çok sayıda temel faktörü kapsamaktadır. Bu faktörler insan, nüfus, teknoloji, doğal kaynaklar, beşeri kaynaklar ve sermaye birikimi olarak sıralanabilir (Gökçen, 2006, s. 40). Ekonomik kalkınmada insan faktörünü öne çıkaran durum beşeri sermayeye bağlı insanların öz niteliklerinin geliştirmesidir. Bu süreçte insanın öz nitelikleri sayesinde oluşan ekonomik, sosyal ve kültürel yenilik ve gelişimini sağlayarak kalkınmanın önemli bir unsuru olmaktadır.

Nüfus faktörü, nitelikli özelliklere sahip nüfus sayısının toplumda artması ekonomik kalkınmada temel bir unsur olarak görülmektedir. Ekonomik kalkınmayı

harekete geçirerek üretim artışını sağlayan bir diğer faktör doğal kaynaklardır. Bir ülkenin doğal kaynak rezervine sahip olması ekonomik kalkınma için tek başına yeterli sayılamaz. Ancak bir ülkenin sahip olduğu doğal kaynakları elindeki beşeri sermaye ile ortaya çıkarıp katma değeri yüksek alanlarda kullanılması sayesinde ülkenin ekonomisine büyük ölçekte bir gelir sağlamaktadır. Bu gelişme ekonomik kalkınmaya hız kazandırmaktadır. Sermaye birikimi faktörü, ekonomik kalkınmanın temel koşullarından biri olduğu düşünülmektedir. Bir ülkenin ekonomik kalkınmasında beşeri sermaye ile birlikte fiziki sermaye de önem kazanmaktadır. Sermaye birikimi, ekonomik kalkınmada gerekli olan fiziki sermayeyi sağlamaktadır. Ekonomik kalkınmayı hızlandırıp harekete geçirecek bir diğer unsur teknoloji faktörüdür. Teknoloji, üretim sürecinde verimliliği artıran önemli bir faktördür. Teknolojik gelişmeler, ekonomik, ulaşım, sosyal gibi kalkınmayı oluşturan temel alanlarda önemli gelişmeler sağlayarak ekonomik kalkınmaya temel bir katkı sağlamaktadır. Gelişmekte olan bir ülkenin, gelişmiş bir ülkenin seviyesine ulaşabilmesi için yeni teknolojileri transfer etmek yerine kendi teknolojilerini geliştirmek gerekmektedir (Benhabib & Spiegel, 1994, s. 169).

Ülkeler arasında az gelişmiş, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler şeklinde gelişmişlik farklılıkları ortaya çıkmıştır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelere yakınsamaları için hem ekonomik büyümeyi sağlamaları hem de yapısal bir köklü ekonomik değişimi sağlamaları gerekliliği kalkınma anlayışını gerekli kılmıştır. Bu durum ekonomik kalkınma kavramının önemini artırmıştır. İktisatçılar tarafından geliştirilen, az gelişmiş ülkelerin kalkınmasının koşulu, gelişmiş ülkelerin tarihsel süreçte izlemiş oldukları yolu takip ederek kendilerine yakınsayabileceği varsayımı üzerine bir takım kalkınma teorileri geliştirilmiştir. Rostow tarafından geliştirilen büyüme aşamaları teorisi, Rodan tarafından büyük itiş teorisi, Nurkse tarafından kapalı çember teorisi, Booke ve Lewis'in ikili yapı teorisi olmak üzere bir takım kalkınma teorileri geliştirmişlerdir.

Ekonomik kalkınmanın temeli II. Dünya Savaşı'ndan sonra olmuştur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomide yaygın olan tarıma dayalı anlayış teknolojik gelişmelerle birlikte yerini sanayiye dayalı bir anlayışa bırakmıştır. Sanayiye dayalı anlayış ile birlikte ülkeler, üretim düzeylerini sürekli artırarak bir büyüme sürecine girmişlerdir. Bu anlayış bazı ülkelerde aşırı sermaye birikimi meydana getirmiştir. Bu durum ülkeler arasında gelir farklılıklarının ortaya çıkmasına neden olduğundan kalkınma olgusunun önem kazanmasını sağlamıştır (Harbinson & Myers, 1964, s. 1).

1950'li yıllardan sonra ekonomik kalkınma, gelişmekte olan ülkelerle gelişmiş ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarını açıklamak için kullanılmıştır. 1970 ve

1980'li yıllarda gelişmiş ülkelerdeki ekonomik kriz, dünya para sisteminin değişmesi, iki tane (1973 ve 1976 petrol krizleri) dünya petrol krizinin yaşanması gibi meydana gelen ekonomik gelişmeler nedeniyle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınma sorunlarının önemini yitirmiştir.

1990'lı yıllarda teknoloji alanındaki gelişmeler ve insan kaynağının önem kazandığı bilgi çağına geçişle birlikte ekonomik kalkınma konusu yeniden önem kazanmıştır. Bu dönemde hızlı bir şekilde sürdürülebilir ekonomik kalkınma konusu yaygınlık kazanarak ekonomide üretimlerdeki girdi ağırlığı fiziki sermaye yerine beşeri sermayeye doğru bir eğilim yaşanmıştır (Erkan, 1998, s. 97). Bilgi çağında insan kaynağına olan talebin artması ile birlikte beşeri sermaye kavramının önemi artmıştır.

21. yüzyılda bilgi çağında yaşanan teknolojik gelişmeler ve uluslararası koordinasyonunun ilerlemesi ile birlikte üretimde insan unsurunun önemi, bilgi, deneyim ve kabiliyet eksenine kaymaktadır. Diğer bir deyişle bireylerin öz niteliklerinin üretim sürecine kattığı değer zamanla daha çok anlaşılır olmuştur. Bu süreçte beşeri sermaye kavramı önem kazanmıştır. Beşeri sermaye, ekonomik kalkınma olgusunun temel faktörlerinden biri olarak kabul edilir. Beşeri sermaye kavramını farklı şekillerde tanımlamak mümkündür. Basit olarak beşeri sermaye, insanlarda gözlenen bilgi, kabiliyet, akıl, beceri, tecrübe gibi tüm nitelik artışlarının birikimi olarak bilgi sahibi olmak şeklinde tanımlanabilir (Kibritçioglu, 1998, s. 207). Geniş bir tanımlamayla beşeri sermaye, üretim faktörlerinin bir unsuru olan iş gücünün sahip olduğu bilgi, beceri, akıl, deneyim, girişimcilik, çalışma disiplini, güvenilirlik gibi insana özgü niteliklerin üretim sürecinde kullanılarak diğer üretim faktörlerinin daha verimli kullanılmasını sağlayan pozitif nitelik ve değerlerin toplamı olarak tanımlanmaktadır (Bartolo, 1999, s. 56; Know, 2009, s. 4).

Sermaye, üretim faktörlerinden biri olarak sayılan, üretim sektöründe pozitif katkı sağlayan her türlü iktisadi değerler olarak kabul edilmektedir (David, 2001, s. 22). Sermaye kavramı, fiziki sermaye ve beşeri sermaye olmak üzere iki çeşidi vardır. Başlangıçta ülkeler açısından iktisadi kalkınmanın temel faktörlerinden biri fiziki sermaye olarak önem kazanmıştır. Ancak zamanla küreselleşmenin de etkisiyle sermaye kavramı oldukça farklı alanlarda kullanılmaya başlanmış ve bilgi toplumuna geçiş süreci ile birlikte ekonomik kalkınmanın temel bir faktörü olarak beşeri sermaye kavramı önem kazanmıştır.

Beşeri sermaye faktörü kişilerin refah seviyelerini artırmada etkili olduğu gibi insanların hayat standartları üzerinde de olumlu bir etki sağlar. Bunun yanında ülkelerin büyümesi ve kalkınmasında önemli bir rol oynar. Beşeri sermaye kavramı fiziki sermayeden farklı olarak ekonomik kalkınmada nicelik yanında niteli-

ğın de artmasını sağlar. Bu kavramın bazı özellikleri vardır. Bu özelliklerden biri bireylerin niteliklerini geliştirebilir ve değiştirebilen bir özelliğinin olmasıdır. Diğer bir özelliği ise insanların çalışma koşullarını, kendi karar ve seçimlerine göre oluşturmalarıdır. Başka bir özelliği iktisadi faaliyetlerde etkinlik ve üretkenliği arttırmaktadır. Son olarak ise beşeri sermaye olgusunun kazanılabilir, korunabilir ve azalıp yok olma özelliğine sahip olduğu söylenebilir.

Fiziki sermaye, uzun ömürlü araçların üretim sürecinde kullanılması şeklinde önem kazanırken beşeri sermaye ise üretimde etkinlik ve bireylerin verimlilik düzeylerinde bir artış meydana getirerek ekonomik kalkınmayı harekete geçirmesi olarak ortaya çıkmaktadır. Sürdürülebilir bir ekonomik kalkınmanın koşulu, fiziki sermayenin varlığı kadar beşeri sermaye faktörü de büyük bir önem taşımaktadır. Dünya ekonomisinde yaşanan teknolojik gelişmeler sonucunda öz nitelikleri yüksek insan kaynağını yani beşeri sermaye faktörünü zorunlu hale getirmiştir. Beşeri sermaye nitelikli ve nicelikli bir iş gücünün oluşturulmasına katkı sağlayan bir takım temel faktörlere sahiptir. Eğitim, sağlık, iş gücü ve beyin göçü beşeri sermaye yapısını ve birikimini etkileyen faktörler arasında yer almaktadır (Karagül, 2003, s. 81).

Ekonomik kalkınmada beşeri sermayenin önemi ile ilgili literatürde ve ampirik çalışmalarda üzerinde önemle durulan bir takım çalışmalar mevcuttur. Ekonomik kalkınmada beşeri sermayenin önemine ilk vurgu yapan çalışma iktisat biliminin kurucusu sayılan Adam Smith ve arkadaşları Alfred Marshall ve John Stuart Mill olmuştur. 1950'lerden sonra gelen klasik iktisadın diğer öncüleri sayılan Theodore Schultz, Denison ve Gary Becker gibi iktisatçılar ile Robert Lucas, David Romer, Gregory Mankiw ve Robert Barro gibi iktisatçılar Smith, Marshall ve Mill'in ele aldığı beşeri sermayenin önemi ile ilgili teoriyi geliştirmişlerdir.

Smith'e göre, beceri, eğitim, deneyim gibi bireylerin öz niteliklerinin toplamı olan beşeri sermaye kavramı bir sermaye faktörü olarak nitelendirilebilir (Smith, 1977, s. 368). Schultz, beşeri sermaye kavramını ortaya atan ilk iktisatçılardan biridir. Schultz'a göre, beşeri sermaye birikimindeki artışın milli gelir seviyesinde meydana getirdiği artış fiziksel sermayeye göre daha fazla olmaktadır. Bunun nedeni beşeri sermaye sayesinde nitelikli hale gelen iş gücü verimliliğindeki artıştır (Duran, 2011, s. 23). Becker'e göre, kişiler arasındaki gelir farklılığının temel nedeni beşeri sermaye faktörü olduğunu ileri sürer. Beşeri sermaye yatırımının kişilerin gelirini dolaysız veya dolaylı olarak önemli düzeyde etkilediğini yaptığı çalışmalarda ortaya koymuştur. Denison'a göre ise, beşeri sermayenin temel bir unsuru olan eğitimin hem iş gücünün sahip olduğu yetenek ve üretim verimliliğinin yükseltmesi hem de milli gelirin artmasında katkısının olduğunu belirtmiştir (Acaroğlu, 2005, s. 27-28).

EKONOMİK KALKINMADA BEŞERİ SERMAYENİN ÖNEMİ

Beşeri sermaye kavramı iktisat literatürüne ana akım iktisadın temsilcileri olan Adam Smith, John Stuart Mill, William Pety, John R. McCulloch ve Alfred Marshall'ın ampirik çalışmalarında kavramın önemine yaptıkları katkılar sonucunda önem kazanmıştır. Bununla beraber, bu iktisatçıların görüşleri günümüzdeki modern beşeri kavramını açıklamada etkin olmamıştır. Ana akım iktisadın temsilcilerinden sonra gelen Edward F. Denison, Theodor W. Schultz ve Gary S. Becker gibi iktisatçılar ana akım iktisatçıların görüşlerinden esinlenerek günümüzdeki beşeri sermaye kavramını literatüre kazandırmışlardır (Dura &ark., 2004, s. 13). Yaygın görüşe göre beşeri sermaye kavramı bilgi, deneyim, yetenek ve dinamizm gibi değerlerin toplamı şeklinde kabul edilmektedir. Bireye sağlanan bu değerler, üretim faktörlerin daha verimli olmasına imkân sağlamakta olup teknolojik gelişmelerin ortaya çıkmasına öncülük etmektedir. Bununla beraber ekonomik faaliyetlerdeki rasyonellik olgusu artmakta ve ülke ekonomisi daha hızlı kalkınabilmektedir (Karagül, 2003, s. 80). Bireyin üretken olarak ortaya koyabileceği tüm beceri ve yeteneklerin bileşeni beşeri sermaye olarak ifade edilebilir.

Beşeri sermayenin ekonomik kalkınmadaki rolü ve önemi ülkeler düzeyinde farklılaşmaktadır. Gelişmiş ülkelerde beşeri sermayenin ekonomik kalkınmadaki rolü yüksek düzeyde iken, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ise bu durum tam tersidir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde kalkınma düzeyinin düşük olmasının nedenlerinden biri fiziki sermayenin yetersiz olmasından çok beşeri sermaye düzeyinin oldukça düşük olduğu görülmektedir (Altay & Pazarlıoğlu, 2007, s. 99).

Ekonomik kalkınmanın itici gücü beşeri sermaye birikimidir. Georgi'ye göre, ülkelerin kalkınma süreçlerinde beşeri sermaye birikiminin etkili olduğu bir takım farklı yönlerinin olduğunu vurgular. Bu yönlerden biri akıl, bilgi, beceri, kabiliyet, okul, aile ve çevre ile olan ilişkileri olumlu yönde etkilemektedir. Diğer yönü ise, gerek kalkınma gerekse büyüme sürecinde girişimciler karar verici bir rol üstlenmektedirler. Ekonomideki beşeri sermaye birikimi hem teknoloji düzeyini geliştirmekte hem de topluma bazı kamusal yararlar sağlamaktadır (Georgi, 2002, ss. 464-469).

Ekonomik kalkınmada beşeri sermayenin mikro ve makro düzeyde olmak üzere farklı etkileri olabilmektedir. Örneğin, kısa dönemde yapılan eğitim yatırımları uzun dönemde beşeri sermaye niteliğinin artması sayesinde gelirden yaşanacak bir artış firma ve aile üzerinde mikro açıdan olumlu etkiler sağlayabileceği gibi, bunun bütün topluma ulaşması neticesinde ise gelir bölüşümünü, teknolojik verimliliğini makro açıdan olmak üzere farklı düzeylerde etkileyecektir. Bu etkiler

doğrudan olabileceği gibi kültürel, sosyal, çevresel ve toplumsal faktörler yoluyla da dolaylı bir şekilde olabilmektedir (Yumuşak & Bilen, 2000, s. 82). Bu etkiler beşeri sermayeye yapılacak yatırımların sonucunda ortaya çıkabilecektir. Beşeri sermayeye yapılan harcamalar kısa dönemde tüketim olarak görülürken uzun dönemde ise yatırım haline dönüşebilmektedir.

Ekonomik kalkınmada beşeri sermaye olgusunu etkileyen bir takım faktörler bulunmaktadır. Bu faktörlerin başında eğitim ve sağlık olmakla beraber işgücü, teknolojik gelişme, beyin göçü, sosyal sermaye, demokrasi ve özgürlükler, girişimcilik ve ücret düzeyi beşeri sermayeye etki edebilecek diğer faktörler arasında sayılabilir. Bir ülkenin kalkınması için beşeri sermaye faktörleri desteklenmelidir. Bu faktörlerin başında eğitim gelmektedir. Eğitim, ekonomik kalkınmada beşeri sermayenin önemini gösteren temel bileşenlerinden birisidir. Eğitimin kalitesini yükselterek böylece bu yolla teknolojik gelişmelerin ve toplumsal yeteneklerin artması sağlanabilir (Karataş & Çankaya, 2010, s. 40). Gelişmiş ülkeler iş gücü verimliliğini artırmak için beşeri sermayenin temel bir unsuru olan eğitim seviyelerini artırma çalışmalarına daha fazla yatırım yapmaktadır. Ülkeler arasındaki iş gücü verimliliğindeki farkların nedeni eğitime verdikleri önem ile ilişkilidir (Kurtkan, 1977, s. 76).

Beşeri sermaye kavramı tanımlanırken insanın öz niteliklerinin olduğu bilgi, deneyim ve aklın toplamı olarak tanımlanır. İnsanlar, bu temel bileşenleri eğitim yoluyla kazanabilir. Literatür incelendiğinde beşeri sermaye olgusunun temel faktörlerinden birinin eğitim olduğu görülebilir. Eğitim, üretimin temel bir bileşeni olan iş gücünün öz niteliklerinin gelişmesini sağlayabilir (Eser & Ekiz Gökmen, 2009, s. 46). Eğitim, ekonomik kalkınma ile birlikte ülkelerin gelişmişlik seviyelerinde pozitif açıdan bir takım gelişmeleri sağlamaktadır. İnsanların eğitim düzeyleri geliştikçe sosyal faydalarının da arttığı ve insanların dengeli yaşama verdikleri önemin de arttığı görülmektedir (United Nations, 2016, s. 9). Örneğin insanların eğitim düzeyleri arttıkça bütün ürünlerini daha az tükettikleri ve spora daha çok önem verdikleri görülmektedir (Keeley, 2007, s.35). İnsan kaynağı gelişmiş olan ülkelerin ekonomik kalkınma yapısının hızlı bir şekilde ilerlemesini sağlayabilir. Ekonomik büyüme ve kalkınmanın sürdürülebilir olması için başta temel eğitim olmakla birlikte toplumun her alanında eğitim yaygın bir hale getirilmelidir.

Ekonomik kalkınmada desteklenecek diğer bir beşeri sermaye faktörü ise sağlık faktörüdür. Sağlık yatırımlarının ekonomik kalkınmada büyük bir önem taşıdığı söylenebilir (Karagül, 2002, s. 73). Üretimde iş gücünün sağlıklı olması sayesinde iş yerinde bireyin uyumu kolaylaşacağı için daha çok verimli olacak aynı zamanda üretim miktarı da artacaktır. Bu durum ekonomik kalkınmaya önemli bir katkı sağlayacaktır (Balsak, 2004, s. 63).

Gerek sağlık harcamaları gerekse de eğitim harcamaları kısa dönemde bir tüketim harcaması iken uzun dönemde ise sağlıklı ve insan kaynağı yüksek bir yatırım kaynağı haline gelmektedir. Literatürde kabul gören sağlık kavramının tanımı bireyin fiziksel, ruhsal ve sosyal açıdan genel veya tam iyi olma durumu olarak tanımlanabilir (World Health Organization, 1948, s. 100). Sağlık, toplumdaki bireylerin çalışma hayatında verimliliklerini artırarak ekonomik bir yarar sağlamaktadır. Sağlığa yapılan yatırımlar ekonomik kalkınmayı harekete geçirmektedir. Ülkelerin, doğuşta beklenen yaşam sürelerinin artması ve yoksulluğu düşürmeye yönelik yaptıkları sağlık harcamaları ekonomik kalkınmayı pozitif yönde etkileyen temel bir faktördür (Han & Kaya, 2004, s. 305). Ekonomik kalkınmanın bir göstergesi olarak sağlıklı bir toplumun olmasıdır. Sağlıklı bir toplumda bireylerin yaşam sürelerinin uzaması gelecekte daha iyi bir yaşam için daha çok tasarruf yapmalarını teşvik edebilir. Bu durum sermaye birikimini ve aynı zamanda ekonomik kalkınmayı pozitif yönde etkilemektedir (Aksu, 2016, s. 78).

Ekonomik kalkınmayı sağlayacak diğer bir faktör beşeri sermayenin iş gücü bileşenidir. Beşeri sermaye, nitelikli iş gücü sayesinde ekonomide etkinlik, üretim ve kişi başına düşen gelir artışı sağlayarak ekonomik kalkınmaya önemli bir hız kazandırmaktadır. İş gücünün verimliliğini artıracak eğitim, sağlık ve dengeli beslenme gibi faktörler bir ülkenin beşeri sermaye açısından zengin olmasının koşulu olarak sayılabilir. İyi bir eğitim almış, sağlıklı ve dengeli beslenen, akıllı ve becerikli gelişen bir iş gücü, daha verimli ve etkin bir beşeri sermaye birikimi ekonomik kalkınmanın hızlanmasını sağlayabilecektir (Dülgeroğlu, 2003, s. 89).

Ekonomik kalkınmada beşeri sermayenin önemini ortaya koyan diğer bir faktör de teknolojik gelişmedir. Teknolojik gelişmenin sağlanmasında insan faktörünün yer alması bu gelişmeleri sağlamak için insan kaynağının önemli olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Sağlıklı ve eğitilmiş bir iş gücünün teknolojik gelişmeleri fiziki sermaye ile birleştirerek verimlilik artışı yolu ile ekonomik kalkınmayı sağlamaktadır (Gümü, 2004, s. 55).

Beşeri sermayenin ekonomik kalkınma açısından önemini ölçmek ve kalkınmışlık seviyesini belirlemek için bazı değişkenler bulunmaktadır. Bunlar; Beşeri Kalkınma Endeksi, İnsan Sermayesi Endeksi ve İnsani Gelişme Endeksidir. Bu değişkenlerden önem taşıyan İnsani Gelişme Endeksidir. Bu değişkenler ile bölgesel anlamda olmak üzere ülkelerin kalkınma düzeyleri arasındaki farklarını ortaya koymak aynı zamanda kalkınma problemleri için çözümler önerilmektedir.

Ülkelerin kalkınma düzeylerini anlamak ve ölçmek için ekonomik, kültürel ve sosyal göstergeleri içeren pek çok endeks kullanılmaktadır. Bu alanda geliştirilmiş ve her yıl yayınlanan en önemli araçlardan biri İnsani Gelişme Endeksidir (İGE).

İGE, ilk kez 1990 tarihinde Pakistanlı ekonomist ve aynı zamanda politikacı Mah-bub ul Haq ve ekibi tarafından hazırlanan bir rapordur. İGE raporun amacı, ulusal ve uluslararası düzeyde kalkınma ve büyüme planlarının temelinde insan faktörünün önemini vurgulamaktadır. Günümüzde İGE raporları; ülkeler, akademi kuruluşları, medya, sivil toplum kuruluşları ve araştırma birimleri tarafından takip edilmekte ve bu verilerden yararlanılmaktadır (Gürses, 2009, s. 341). Birçok kurum ve kuruluş tarafından benimsenen İGE, günümüzde Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yıllık göstergeler üzerinden her yıl yapılan bu endeks değerleri ile ülkelerin kalkınma düzeylerini karşılaştırılabilecek anlaşılır ve tutarlı bir veri seti yayımlanmaktadır.

İGE, günümüzde UNDP tarafından ülkelerin kalkınma düzeylerini karşılaştırmak üzere yayımlanan bir endeks rapordur. Bu endekste sağlık, eğitim ve gelir göstergeleri üzerinden hesaplanmaktadır. Sağlık endeks değerinde sağlıklı ve uzun bir hayat alt göstergeleri, eğitim endeksinde bilgiye erişim ve kaynakları kullanabilmek ve gelir endeksinde ise bireylerin kişi başına düşen Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) değeri olmak üzere bu göstergeler üzerinde bir takım hesaplamalar yapılmaktadır. İGE, gelir düzeyinin yanında sosyal ve kültürel değerleri olmak üzere bu göstergeler ile birlikte insani kalkınma düzeyini hesaplamayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede kalkınma düzeyinin gelir göstergesi ile birlikte yaşam kalitesindeki iyileşme üzerinden de ortaya konulabilir (Streeten, 1981, s. 847).

İGE; sağlık, eğitim ve gelir endekslerinden oluşan bu endekslerin alt kategorilerinin oluşturduğu göstergelerden hesaplanmaktadır. Sağlık endeksi beklenen ortalama yaşam süresiyle hesaplanmaktadır. Eğitim göstergesi; yetişkin nüfustaki ortalama öğrenim süresi ve okula başlama yaşındaki çocukların ortalaması ile ölçülmektedir. Gelir düzeyi ise kişi başına düşen GSMH cinsinden hesaplanmaktadır (UNDP, 2019, s. 2).

Tablo 1. Orta Asya ve Seçilmiş Ülkelerin 2019 Yılı İnsani Gelişme Endeksi (İGE)

Ülkeler	Beklenen Yaşam Süresi	Beklenen Öğrenim Süresi	Ortalama Öğrenim Süresi	Kişi Başına GSMH \$	İGE/ Dünyadaki Yeri
Norveç	82.3	18.1	12.6	68 059	0.95/1
Japonya	84.5	15.2	12.8	40 799	0.91/19
Kazakistan	73.2	15.3	11.8	22 168	0.82/50
Türkiye	77.4	16.4	7.7	24 905	0.81/59
Özbekistan	71.6	12.0	11.5	6 462	0.71/108
Kırgızistan	71.3	13.4	10.9	3 317	0.67/122

Tablo 1. Orta Asya ve Seçilmiş Ülkelerin 2019 Yılı İnsani Gelişme Endeksi (İGE) (DEVAMI)

Tacikistan	70.9	11.4	10.7	3 482	0.66/125
Afganistan	64.5	10.1	3.9	1 746	0.50/170
Nijer	62.0	6.5	2.0	912	0.38/189
Dünya	72.6	12.7	8.4	15 745	0.73
İGE'ye Göre Ülke Kategorileri ve Değerleri					
Çok Yüksek (0.800-1)	79.5	16.4	12.0	40 112	0.89
Yüksek (0.700-0.799)	75.1	13.8	8.3	14 403	0.75
Orta (0.550-0.699)	69.3	11.7	6.4	6 240	0.63
Düşük (0-0.549)	61.3	9.3	4.8	2 581	0.50

Kaynak, s. UNDP 2019 Raporu.

Tablo 1'deki verilere göre dünya 2019 yılına ait İGE ortalaması 0,73 ile yüksek İGE kategorisinde yer almaktadır. Tablo 1'de yer alan seçilmiş Orta Asya ülkeleri arasında sadece Kazakistan dünya İGE ortalamasının üzerinde olup 0,82 düzeyinde bir ortalama ile 189 ülke arasında 50. sırada yer almaktadır. Tablo 1'de yer alan Kazakistan dışındaki ülkeler dünya İGE ortalamasının altında bulunmaktadır. Tablo 1'de Türkiye'nin 2019 yılı İGE değeri 0,81 olup 189 ülke arasında 59. sırada yer almaktadır. Türkiye'nin Kazakistan dışında seçilmiş Orta Asya ülkelerinden daha gelişmiş bir İGE değerine sahip olduğu söylenebilir.

Tablo 2. Orta Asya ve Seçilmiş Ülkelerin Yıllara Göre İnsani Gelişme Endeksi (İGE)

İGE Sırası Ülkeler	Yıllara Göre Değerler								İGE'deki yeri 2015-2021
	1990	2000	2010	2015	2018	2019	2020	2021	
1. İsviçre	0.851	0.887	0.942	0.954	0.959	0.962	0.956	0.962	0
2. Norveç	0.838	0.913	0.941	0.953	0.962	0.961	0.959	0.961	0
19. Japonya	0.845	0.877	0.898	0.918	0.923	0.924	0.923	0.925	0
48. Türkiye	0.600	0.670	0.749	0.817	0.839	0.842	0.833	0.838	6
56. Kazakistan	0.673	0.680	0.767	0.805	0.814	0.819	0.814	0.811	4
91. Türkmenistan	0.711	0.740	0.746	0.742	0.741	0.745	2
101. Özbekistan	...	0.607	0.673	0.701	0.720	0.726	0.721	0.727	11
118. Kırgızistan	0.638	0.621	0.664	0.690	0.698	0.698	0.689	0.692	0
122. Tacikistan	0.628	0.560	0.636	0.657	0.671	0.676	0.664	0.685	3
180. Afganistan	0.273	0.335	0.448	0.478	0.483	0.488	0.483	0.478	-5
189. Nijer	0.216	0.262	0.338	0.376	0.399	0.406	0.401	0.400	2
Dünya	0.601	0.645	0.697	0.724	0.736	0.739	0.735	0.732	-

İGE'ye Göre Ülke Kategorileri ve Gruplar									
Çok Yüksek (0.800-1)	0.784	0.826	0.868	0.889	0.898	0.902	0.895	0.896	-
Yüksek (0.700- 0.799)	0.557	0.625	0.700	0.734	0.751	0.756	0.753	0.754	-
Orta (0.550-0.699)	0.453	0.506	0.582	0.627	0.643	0.645	0.642	0.636	-
Düşük (0-0.549)	0.356	0.399	0.477	0.506	0.518	0.522	0.519	0.518	-

Kaynak, s. UNDP 2021/2022 Raporu.

Yukarıdaki Tablo 2'deki bilgilere göre seçilmiş bazı ülkelerin İGE'nin hesaplandığı ilk yıl olan 1990 yılına ait endeks değerlerinden günümüze kadar olan 2021 yılına ait endeks değerleri hesaplanmıştır. Bu verilere göre ülkelerin yıllara göre endeks değeri ve ülke sıralamasındaki yeri farklılık göstermektedir. 2021 yılına ait dünya İGE değeri 0.732'dir. Tablo 2'de yer alan verilere göre ülkelerin kalkınmışlık sıralamasında İsviçre 1. sırada iken Nijer ise 189 ülke arasında son sırada yer almaktadır. Türkiye'nin İGE değeri 0.838 olup ülkeler sıralamasında 48. sıraya yükseldiği görülmektedir. Bu durum Türkiye'nin yıllara göre kalkınmışlık seviyesinin yükseldiği söylenebilir. 2021 İGE ölçümlerine göre Türkiye'nin Tablo 2'de yer alan Orta Asya ülkelerine göre endeks değeri ve ülke sıralaması daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum Türkiye'nin Tablo 2'de yer alan Orta Asya ülkelerine göre kalkınmışlık düzeyi artmış olduğu söylemek mümkündür.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sanayi devriminden önce ülkeler arasında kayda değer bir gelişmişlik farkı olmasına rağmen sanayi devrimi sonrasında ülkeler arasında zamanla giderek artan bir şekilde gelişmişlik farkı ortaya çıktığı görülmektedir. Bu tarihten 1950'lere kadar ülkeler refah ve zenginliğin kaynağını fiziki sermaye birikimi olarak kabul görmüşler.

II. Dünya Savaşını izleyen yıllarda az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere yakınsaması yönünde çok sayıda kalkınma modeli ortaya çıkmıştır. Bu modellerin ortak özelliği az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerin gerisinde kaldığı bu ülkelerin ekonomik kalkınmalarını sağlamaları için fiziki sermaye birikimi eksikliğini giderilerek kalkınmanın sağlanacağıdır. Fakat 1980'lere kadar bu teorilerin öngördüğü kalkınma politikalarını uygulayan az gelişmiş ülkelerde hızlı bir sanayileşme ve ekonomik kalkınmanın ortaya çıkmadığı görülmüştür. Bu durum ekonomik kalkınmanın sadece fiziki sermaye ile sağlanamayacağı anlayışını ortaya çıkarmıştır. 1980'lerden sonra ise ekonomik kalkınmanın en önemli faktörlerden biri-

nin beşeri sermaye olduğunu ileri süren içsel büyüme modelleri ortaya çıkmıştır. Bu modellere göre, beşeri sermayenin yarattığı etkiler sonucunda üretimde azalan getiriler yerine artan getiriler önem kazanmıştır. Bu başta eğitim ve sağlık olmak üzere beşeri sermayeye yatırım yapan ülkelerin daha hızlı kalkınacağı sonucunu doğurmaktadır. Bu anlamda beşeri sermaye ülkelerin ekonomik kalkınma süreçlerinde son derece önem arz etmektedir.

Bir ülkenin zenginliğinin kaynağı veya kalkınmışlığının göstergesi sadece doğal kaynakları ile değil beşeri sermaye kaynağı ile büyük bir öneme sahiptir. Bu duruma Afrika ve Orta Doğu ülkeleri örnek verilebilir. Bu ülkeler doğal kaynak açısından zengin iken beşeri sermaye birikimleri yeterli düzeyde olmadığından ekonomik kalkınma düzeyleri düşük olduğu görülmektedir. Ancak Japonya, Güney Kore, Singapur gibi ülkeler ise doğal kaynak açısından zengin olmamalarına rağmen beşeri sermaye faktörleri güçlü olduğundan ekonomik kalkınma düzeyleri hız kazanarak günümüzde gelişmiş ülkelere yakınsadıkları görülmektedir.

Ekonomik kalkınmanın sağlanmasında beşeri sermayenin rolü ve önemine ilişkin yapılan ulusal ve uluslararası literatür taraması, ampirik çalışmalar ve araştırma raporları analiz edildiğinde beşeri sermaye faktörünün ekonomik kalkınmaya pozitif bir etki yaptığını göstermektedir. Dolayısıyla başta eğitim ve sağlık olmak üzere beşeri sermayeye yönelik yatırımlar kısa dönemde birer tüketim harcaması iken, uzun dönemde ise önemli bir yatırım özelliği taşıdığından ekonomik kalkınmayı sağladığı söylenebilir. Beşeri sermayeyi geliştirecek politika ve uygulamaların önem kazanması ülkelerin ekonomik kalkınma yarışında başarılı olmalarını sağlayabilir.

KAYNAKLAR

- Acaroğlu, H. (2005). *Üretim içinde beşeri sermayenin payı: türkiye illeri itibarı ile beşeri sermayenin kalkınmaya etkisinin ölçülmesi*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Aksu, L. (2016). Türkiye'de beşeri sermayenin önemi: iktisadi büyüme ile ilişkisi, sosyal ve stratejik analizi, *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 68-129.
- Aktuğ, S.S. (2010). Kavramsal açıdan ekonomik büyüme ekonomik kalkınma ve bölüşüm ilişkileri, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Altay, A., & Pazarlıoğlu, M.V. (2007). Uluslararası rekabet gücünde beşeri sermaye: ekonometrik yaklaşım, *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F Dergisi*, 12(9), 96-108.
- Balsak, M. (2004). *Türkiye'de sağlık sektörünün kalkınma sürecinde yeri ve önemi*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bartolo, A. (1999). Human capital estimation through structural equation models with some categorical observed variables, *International Workshop on Correlated Data: Estimating Function Approach*, İtalya.
- Benhabib, L., & Spiegel, M. (1994). The role of human capital in economic development evidence from aggregate cross-country data, *Journal of Monetary Economics*, 34, 143-173.

- David, P.A. (2001). Knowledge, capabilities and human capital formation in economic growth, new zealand: A resarch report for the new zealand treasury.
- Deviren Vatanserver, N., & Yıldız, O. (2014). Bölgesel kalkınma teorileri ve yeni bölgeselcilik yaklaşımının Türkiye'deki bölgesel kalkınma politikalarına etkileri, *Akademik Bakış Dergisi*, Temmuz-Ağustos, 44, 1-36.
- Dura, C., Atik, H., & Toker, O. (2004). Beşeri sermaye açısından Türkiye'nin Avrupa Birliği karşısındaki kalkınma seviyesi, 3. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, ss.25-26.
- Duran, M.S. (1997). Kalkınma stratejileri ve teşvik politikalarının belirlenmesi, *Hazine Dergisi*, 5, 27-45.
- Dülgeroğlu, E. (2003). *Kalkınma ekonomisi*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı.
- Erkan, H. (1998). *Bilgi toplumu ve ekonomik gelişme*, 4.Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları
- Eser, K., & Ekiz Gökmen, Ç. (2009). Beşeri sermayenin ekonomik gelişme üzerindeki etkileri: Dünya deneyimi ve Türkiye üzerine gözlemler, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2),.41-56.
- Georgi, B. (2002). The role of human and social capital in growth: extending our understanding, *Cambridge Journal of Economics*, 26(4), ss.461-479.
- Gökçen, B. (2006). *Beşeri sermayenin iktisadi gelişmedeki rolü ve önemi: Adana iline ilişkin bir uygulama*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Gümüş, S. (2004). *Beşeri sermaye ve ekonomik kalkınma: Türkiye üzerine ekonometrik bir analiz (1960-2002)*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Gürses, D. (2009). İnsani gelişme ve Türkiye, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 339-350.
- Han, E., & Kaya Eyten, A. (2004). *İktisadi kalkınma ve büyüme*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Harbinson, F.H., & Myers, C.A. (1964). *Education, manpower and economic growth strategies of human resource development*, New York: McGraw Hill Book Company.
- Karagül, M. (2002). *Beşeri sermayenin iktisadi gelişmedeki rolü ve Türkiye boyutu*, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları
- Karagül, M. (2003). Beşeri sermayenin ekonomik büyümeyle ilişkisi ve etkin kullanımı, *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*, 5, 79-90.
- Karataş, M., & Çankaya, E. (2010). İktisadi kalkınma sürecinde beşeri sermayeye ilişkin bir inceleme, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 29-55.
- Kaynak, M. (2007). *Kalkınma iktisadi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Keeley, B. (2007). *Human Capital: How what you know shapes your life*, OECD Insights
- Kibritçiöğlu, A. (1998). İktisadi büyümenin belirleyicileri ve yeni büyüme modellerinde beşeri sermayenin yeri, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 53(14), ss.207-230.
- Know, D.B. (2009). Human capital and its measurement: Charting progress, building visions and improving life, Conferans Paper, OECD, Busan Korea, OECD Dünya Forum.
- Kurtkan, A. (1977). *Sosyolojik açıdan eğitim yolu ile kalkınmanın esasları*, Yayın No: 388, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları
- United Nations Development Programme (UNDP). (2019). Human development report 2019, New York.
- United Nations Development Programme (UNDP). (2022). Human development report 2021/2022, New York.
- United Nations. (2016). Guide on measuring human capital, United Nations Economic Commissions for Europe.
- Schultz, T.W. (1961). Investment in human capital, *The American Economic Review*, 51 (1), 1-17.
- Smith, A. (1977). *The wealth of nations-an inquiry into the nature and cause of the wealth of nations*, (ed. By Edwin Cannan), Universty of Chicago Press
- Streeten, P. (1981). *First things first: meeting basic human needs in developing countries*, Oxford: Oxford University Press
- Taban, S., & Kar, M. (2016). *Kalkınma ekonomisi*, 3. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Tüylüoğlu, Ş., & Çeştepe, H. (2004). *Kalkınma teorilerinin temelleri ve gelişimi, kalkınma ekonomisi seçme konular* (Der: Sami Taban ve Muhsin Kar), Bursa: Ekin Kitabevi.
- World Health Organization. (1948). Official Records, No: 2, Geveva.
- Yumuşak, İ.G., & Bilen, M. (2000). Gelir dağılımı- beşeri sermaye ilişkisi ve türkiye üzerine bir değerlendirme, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 77-96.

